

106, s. 92/2, 159, 200/1, 206-207; nr. 111, s. 14, 651-654; nr. 112, s. 18-22; nr. 113, s. 4; BA, İbnülemin-Bahriye, nr. 742, 746; BA, A.RSK, nr. 1551, s. 62; BA, MAD, nr. 4875, s. 139b; BA, Cevdet-Bahriye, nr. 2597, 10302; *Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 124, 262; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 348, 369, 540; Silâhdar, *Târih*, II, 485-489, 553, 554, 674, 679; a.mlf., *Nusretnâme Tahlil ve Metin* (haz. Mehmet Topal, doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, vr. 217^a, 227^b-228^b, 244^{a-b}, 258^b-259^b, 266^b-267^b, 270^a, 271^a, 272^a, 276^a; *Uşşâkizâde Târihi: Tahlil ve Metin* (haz. Raşid Gündoğdu, doktora tezi, 2000), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, vr. 117^b; D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (trc. Özdemir Çobanoğlu), İstanbul 1998, II, 790-793, 798, 979-980; *Vakîât-ı Rûzmerre*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 2437, vr. 175^a, 181^a; Râşid, *Târih*, II, 105, 127, 305-310, 320, 356-357, 406, 440-441; Ayvan-sarâyî, *Vefeyât-ı Selâtin*, s. 40, 103; *Sicill-i Os-mânî*, II, 201-202; Safvet, *Mezemorta Hüseyin Paşa*, İstanbul 1327; a.mlf., "Koyun Adaları Önündeki Deniz Harbi, Sakız'ın Kurtuluşu", *TOEM*, I/3 (1328), s. 150-177; Aziz Samih İter, *Şimalî Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, 10, 11, 143; Fevzi Kurtuluş, *Türklerin Deniz Muharebeleri*, İstanbul 1940, s. 46-100; S. Bono, *I Corsari Barbareschi*, Torino 1964, s. 49; S. Soucek, "The Strait of Chios and the Kaptan-paşa's Navy", *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain* (ed. E. Zachariadou), Rethymnon 2002, s. 143-153; Cengiz Orhonlu, "Mezemorta Hüseyin Paşa", *İA*, VIII, 205-208.

İDRİS BOSTAN

MEZHEP (المذهب)

Dinin inanç esaslarını
veya ameli hükümlerini anlama
ve yorumlama konusunda kendine özgü
yaklaşımlara sahip düşünce sistemi;
bu yaklaşımlar etrafında
meydana gelen ekollerin
ürünü olan ilmî ve fikrî birikim.

Sözlükte "gitmek" anlamındaki zehâb kökünden hem masdar hem de "gidecek yer ve yol" mânasında mekân ismi olan mezheb kelimesi, terim olarak "dinin aslî veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkartıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem" diye tanımlanabilir. Tanımda yer alan aslî hükümler dinin inanç esaslarını, fer'î hükümler ise ibadetler ile insanlar arası münasebetleri hedef almaktadır. İman esasları konu edinen mezhepler itikadî, diğerleri de fikhî mezhepler diye isimlendirilmiştir. Muhammed Ebû Zehre gibi bazı çağdaş mezhepler tarihi müellifleri,

fikhî mezheplerinin dışındaki grupları siyasi (Şîa, Hâricîler) ve itikadî (Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye vb.) olmak üzere taksime tâbi tutmuşsa da siyasi mezheplerin, sonraları kendilerine has itikadî ve fikhî görüşleri de olduğundan sözü edilen taksimi esas almak isabetli görünmemektedir.

İslâm tarihinde dinî ve siyasi gruplaşmalar oluşum aşamasında "ashâbü'l-makâlât" diye anılmıştır. Bunun sebebi, bazı âlimlerin toplumdaki meselelerle ilgili olarak "makâle" (görüş, söz) adıyla risâle yazmaları yahut bazı konular hakkında görüşlerini söyle ifade etmeleridir. Giderek belirginleşen bu görüşler belli bir süreç içinde gruplaşma mahiyetini almış, ashâbü'l-makâlât artık, "bir kurucunun liderliğinde ortak düşünceler etrafında bir araya gelen gruplar" anlamına gelmeye başlamıştır. Daha sonra fırka (çoğulu fırak) kelimesi İslâm mezhepleri tarihinde zümreleşmeyi ifade eden en yaygın terim olmuştur. Meselâ Nevbahtî, Şîî gruplarına dair eserini *Fıraku's-Şîa*, itikadî ve siyasi grupları inceleyen Abdülkâhir el-Bağdâdî de kitabını *el-Fark beyne'l-firak* şeklinde isimlendirmiştir. İslâm coğrafyasının genişlemesi ve diğer dinlere ait inanç grupları ile karşılaşılması neticesinde milel ve nihâl kelimeleri ortaya çıkmıştır. Milel "din" mânasındaki milletin, nihâl de "iddia, görüş ve dinî zümre" mânasındaki nihlenin çoğuludur. Buna göre "el-milel ve'n-nihâl" tabiri "dinler ve mezhepler" anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında hevâ ("tutarsız düşünce", çoğulu ehvâ) kelimesiyle oluşturulan "ehl-i ehvâ" terkipli dayanakları zayıf ve temelsiz olan grupları ifade etmiştir. Bu kullanımlara örnek olarak İbn Hazm'ın *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ* ve'n-nihâl'i ile Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'i zikredilebilir. İnanç ve siyaset grupları klasik literatürde daha çok ashâbü'l-makâlât, fırka ve nihle ile, ameli-fikhî gruplaşmalar da mezhep kelimesiyle anılmasına rağmen son zamanlarda daha kapsamlı olan mezhebin kullanımı tercih edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de zehâb kökü çeşitli türrevleriyle birçok âyette yer almakla birlikte (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "zhb" md.) mezhep kelimesine rastlanmamaktadır. Fırka sözlük anlamında bir âyette geçmekte (et-Tevbe 9/122), nihâl ve makâlât da Kur'an'da görülmemektedir. Hadislerde de mezhep terim olarak zikredilmemiş, Hz. Peygamber ümmetinin düşeceği ihtilâfları genellikle fırka kelime-

siyle ifade etmiştir. Klasik kaynaklarda müslümanların inanç ve fikir alanındaki ayrılıklarının daha çok fırka ile karşılanmasında hadisteki bu kullanımın rolü vardır.

□ KELÂM. İslâm'ın inanç esasları, ibadetleri ve sosyal hayatla ilgili kuralları vahiy ile ortaya konulmuş, Resûl-i Ekrem'in sözlü ve fiilî sünnetiyle hayata aktarılmış olmakla birlikte bu modelin değişik telakkideki çevreler ve farklı kültürlerle sahip kesimler tarafından anlaşılması ve yorumlanması mezhep realitesini meydana getirmiştir. İslâm'ın bir ilâhî yönü, bir de insanların anladığı ve uyguladığı yönü vardır. Mezhep vâkıası bunlardan ikincisine tekabül etmektedir. Dolayısıyla mezhep, bir veya birkaç meselede kendine has bir anlayış geliştirip başkalarına muhalefet eden kimsenin oluşturduğu basit bir olgu olmayıp İslâm'ı benimseyen bir zümrenin bütün fikir ve amel tarzları ile töre, âdet ve geleneklerinin bütününü ifade eder (Yörükân, s. 197).

Hz. Peygamber'in vefatının ardından başlayan, V. (XI.) yüzyıla kadar devam ettikten sonra duraklayan, XII. (XVIII.) yüzyıldan itibaren yeniden canlanan zümreleşmeler dikkate alındığında mezhep olgusuyla ilgili şu temel noktalara işaret edilebilir: a) Bir düşünce hareketinin yahut siyasi bir çıkışın mezhep olabilmesi için İslâm'a mensubiyet, itikadî veya siyasi konularda yoğunlaşma, bu yoğunlaşmanın gruplaşmaya dönüşmesi ve özgün bir metodoloji yahut kendi içinde tutarlılık özelliklerini taşıması gerekir. Bunlardan İslâm'a mensubiyet esasta İslâm dine bağlılığı ifade etmektedir. Gâfî ve bâtınî nitelikteki fırkalar dışında bütün kelâm mezheplerinin doğrudan İslâm'ı referans aldığı, doktrinlerini bu dinin ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'le temellendirdiği kabul edilir. Bununla birlikte bazı İslâm mezhepleri tarihçileri, genel anlamda kendilerini İslâm kültürü içinde gören veya daha gevşek bir bağlantı halinde İslâm'la temaslarından söz eden gruplara da ayrı bir kategori halinde eserlerinde yer vermişlerdir. Nitekim itikadî anlamda İslâm'a mensubiyetleri tartışmalı olan İsmâiliyye ve Nusayriyye gibi bâtınî gruplar, İslâm kültürü ve coğrafyasıyla ilgileri bakımından mezhepler tarihi çalışmalarında ele alınmıştır. İtikadî veya siyasi konularda yoğunlaşma şartı, kelâm ve mezhepler tarihinde incelenen mezhep kavramını fikhî mezheplerinden ve tasavvufî gruplardan ayırmaktadır.

Gruplaşma mezhep gerçeğinin en önemli özelliklerinden biri olup bu olguyu sırf nazariyatta kalan faaliyetten ayırmaktadır. Metodoloji ve kendi içinde tutarlılık idealde her mezhep için geçerli olmakla birlikte bunun daha çok ana fırkalar için söz konusu olduğu görülmektedir. Başlangıçta bir mezhebin vücut bulmasında öne çıkan bazı fikirlerin mezhebin gelişmesine paralel olarak âlimler tarafından işlenmesi, temel ilkelerinin belirlenmesi ve bu metodolojiye dayalı eserlerin kaleme alınması önemlidir. Bu sebeple sağlam bir metodoloji kuramayan mezhepler tarih sahnesinden çekilmiştir.

b) Mezhepler yeni birer din olmayıp bir dini benimseyen toplumların özellikleri sonucu kazandıkları formlardır. Bunda sosyal çevrenin, siyasî olayların, eski inanç ve kültürlerin bazı izlerini görmek mümkündür. İslâm'ın doğduğu coğrafyada bilhassa ilk dönemlerde Selefiyye adı altında saf bir anlayışın hâkim olmasına karşılık İran coğrafyasında Bâtîniyye, Karâmita gibi İslâm'la birlikte eski inanç ve kültürlerin karışımının söz konusu olduğu grupların ortaya çıkması bunu göstermektedir (a.g.e., s. 200-201).

c) İtikad alanındaki mezhep hareketleri İslâm'ın inanç ve siyasetle ilgili temel yaklaşımlarının tesbitine ve işlenmesine vesile olmuştur. Bu bakımdan İslâm mezheplerini bir yönüyle İslâm düşüncesi ekolleri olarak görmek mümkündür. Meselâ insan iradesi ve kader konusunda dengeli ve sağlıklı düşüncelerin ortaya konulmasında Cebriyye ve Kaderiyye'nin, nasların ruhuna uygun, teccsîm ve teşbihten uzak ulûhiyyet telakkisinin geliştirilmesinde başta Selefiyye ve Mu'tezile olmak üzere itikadî fırkaların büyük payı vardır. Diğer taraftan siyasî meselelerle ilgili temel düşüncesi ve tutumların oluşması ve olgunlaşmasına Hâricîler'le Şîî grupları katkı yapmıştır.

Mezheplerin Tasnifi. İslâm mezheplerine dair birinci ve ikinci derecedeki kaynaklarla çağdaş araştırmalar dikkate alındığında yapılan tasniflerin şu esaslara dayandığı görülür: a) **Genel Tasnif.** İslâm mezhepleri temel ihtilâf alanları bakımından itikadî, amelî ve siyasî olmak üzere üç grupta mütalaa edilmiştir. İtikadî mezhepler dinin inanca yönelik esaslarıyla ilgili farklı görüşler ortaya koyan gruplardır. Bu grupların üzerinde durduğu konular aynı zamanda kelâm ilminin alanına girdiği için bunlar kelâm mezhepleri diye de anılır. Bununla birlikte kelâm ilmi bu grupların tarihî gelişimini ele almak-

tan çok doktriner boyutuyla ilgilenmiş, inanç ve fikirlerini inceleyip bunların genel İslâm inançlarıyla ne oranda örtüştüğünü belirleyerek bir çeşit yargılamaya tâbi tutmuştur. İtikadî alanda mezheplerin oluşmasına yol açan temel konular tevhid, kader, iman-amel ilişkisi gibi meselelerdir. Bu esaslarla ilgili olarak Allah'ın sıfatları, zât-sıfat ilişkisi, müteşâbih âyetlerin anlaşılması, rû'yetullah, Allah'ın iradesi, hidâyet ve dalâlet, amelin imandan bir cüz olup olmaması, büyük günah işleyenlerin durumu gibi hususlar ele alınmıştır (krş. Abdülkâhir el-Bağdâdî, s. 10-11). Bu konular etrafında teşekkül eden fırkaların her biri kendini doğru yolda görmüş ve "hak ehli" diye nitelemiştir. Ancak çoğunluk itikadî açıdan Ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at olmak üzere iki grupta mütalaa edilmiştir. Sünî âlimlerin yaygın tanıtımı ile Ehl-i sünnet, Hz. Peygamber ile ashab cemaatinin dinin temel konularında takip ettiği yolu benimseyenler, ehl-i bid'at ise dinin temel konularında şer'î bir delile dayanmaksızın farklı görüşler ileri sürenlerdir. Buna göre Ehl-i sünnet kendi içinde az çok çeşitlilik taşımakla birlikte bir gruplaşmayı ifade etmekten ziyade müslümanların asıl bünyesini içine almakta, ehl-i bid'at ise çeşitli sebeplerle ana bünyeden ayrılan grupların adı olmaktadır. I ve II. (VII ve VIII.) yüzyıllarda farklı grupların çeşitli inanç konularıyla ilgili görüşler ortaya koyması ve toplumda belli ölçüde yaygınlık kazanması üzerine çoğunluğa mensup âlimler bu gruplarla mücadele etmiş, dinin temel prensiplerini anlatma ihtiyacı duymuş, dolayısıyla esas bünye bir bakıma en büyük fırka olarak algılanmıştır. Nitekim Abdülkâhir el-Bağdâdî yetmiş üçüncü fırka olarak Ehl-i sünnet'i zikretmektedir (a.g.e., s. 26). III. (IX.) yüzyılın ortalarına kadar Ehl-i sünnet ashab ve tâbiînin benimsediği teslimiyetçi tavrı sürdürmüştür. Yüzyılın sonlarına doğru nas-ın yanında akla da yer veren Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye ekolleri ortaya çıkmıştır. Buna göre Ehl-i sünnet mezhepleri Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye olmak üzere üç grup halinde ele alınmıştır (İzmirli İsmail Hakkı, s. 61). Ehl-i bid'at mezhepleri ise müelliflere göre değişmekle birlikte genellikle Revâfız (Şîa), Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Neccâriyye, Dirâriyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe gibi alt kollar halinde sıralanmaktadır (meselâ bk. Abdülkâhir el-Bağdâdî, s. 28-29; Muvaffakud-din İbn Kudâme, s. 37-38). Siyasî mezhepler yönetimle ilgili ihtilâflara bağlı şekil-

de ortaya çıkan gruplarla oluşmuştur. Tarihî gelişimleri İslâm tarihi ve İslâm mezhepleri tarihi, düşünce ve fikirleri kelâmın konusu olan bu mezhepler düşünce ve doktrinlerini siyasî konularla sınırlı tutmamış, zaman içinde dinin usul ve fûrûuna dair görüşler de ortaya atmış ve literatürde daha çok itikadî mezhepler içinde incelenmiştir. Öte yandan bazı itikadî mezheplerin zuhuruyla siyasî sebepler rol oynamıştır.

b) **Kronolojik Tasnif.** Klasik kaynaklarda mezheplerin ortaya çıkış tarihi dikkate alınarak yapılan tasnif yaygın değildir. Eserlerini yetmiş üç fırka hadisine göre düzenleyen müellifler belli ölçüde kronolojik sırayı dikkate almış görünmekle birlikte fırkaların zuhuruyla ilgili sürecin çok net olmaması ve ilk dönem zümreleşmelerinin çoğunlukla ilk üç asır içinde gerçekleşmesi bu tasnifi etkilemiştir. Meselâ Eş'arî, fırkaları ortaya çıkışları itibarıyla on grup halinde verirken (*Ma'kâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 65) Himyerî altı grup olarak zikretmektedir (*el-Hürû'l-în*, s. 148). Kronolojik sıralamanın daha yaygın biçimde görüldüğü eserler yakın zamanda kaleme alınmıştır. Bu çalışmalarda ilk dönem mezheplerinin yanı sıra yakın dönemde ortaya çıkan Vehhâbîlik ve Kâdiyânîlik gibi gruplara da yer verilmektedir.

c) **Yetmiş Üçlü Tasnif.** Kaynaklarda belli ölçüde dikkate alınan bir diğer sınıflandırma "iftirak hadisi" diye bilinen rivayetlere dayanmaktadır. Bunların bir kısmında yahudilerin yetmiş bir, hristiyanların yetmiş iki, İslâm ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı belirtilirken (Ebû Dâvûd, "Sünen", I; Tirmizî, "İmân", 18) bir kısmında ayrıca yetmiş iki fırkanın cennemde, birinin cennette olacağı ifade edilmekte (*Müsned*, III, 120; Dârimî, "Siyer", 75; İbn Mâce, "Sünen", 1), diğerlerinde aynı rivayetler tekrarlandıktan sonra kurtuluşa ulaşacak fırkanın (fırka-i nâciye) özelliği belirtilerek, "Onlar cemaattir" denilmektedir (*Müsned*, III, 145; İbn Mâce, "Fiten", 17; Ebû Dâvûd, "Sünen", I; Tirmizî, "İmân", 38). Bunların dışında, hadis kaynaklarında yer almamakla birlikte Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin naklettiği bir rivayet yetmiş iki fırkanın cennete, bir fırkanın cehenneme gireceği, onun da zenâdika olduğu belirtilmiştir (*Ahsenü't-tekâşim*, s. 39). Genellikle son rivayetin uydurma, diğerlerinin ise sahih olduğu belirtilmiştir (rivayetlerle ilgili tartışmalar için bk. Ca'fer Sübhânî, I, 23-28; Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, s. 29-39). Buradaki "yet-

miş üç" ifadesiyle gerçek bir sayının kasdedilip edilmediği konusunda farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Makdisî, İbnü'l-Cevzî, Fahreddin er-Râzî, Celâleddin ed-Devvânî ve Şâtıbî gibi âlimler bu sayının gerçek anlamda kullanılmadığını, Arapça'da yedi ve yetmiş gibi sayıların çokluğu gösterdiğini, bu rivayetle İslâm toplumunun tâli kollarla birlikte birçok fırkaya ayrılacağına temas edildiğini söylemişlerdir. Ebû'l-Hüseyn el-Malatî, Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Şehfûr b. Tâhîr el-İsferrâyînî, Şehristânî, Adudüddin el-İcî gibi müellifler ise sayıyı gerçek mânasına alarak fırkaları tasnif ederken yetmiş üçe ulaşmaya gayret göstermişlerse de kabul ettikleri ana mezhepler ve bunlara bağlı tâli kollarla aralarında bir uyum bulunmadığı gibi zaman zaman yetmiş üç sayısına da sadık kalamamışlardır.

Mezheplerin Ortaya Çıkış Sebepleri. Mezheplerin ortaya çıkışı birçok sebeple yakından ilgili görülmüştür. Ele alınan konuların anlaşılması zor nitelikte bulunması, bu meseleyle ilgilenen kişilerin isteklerinin değişik olması, eğitim düzeyi ve ilgi alanının farklılığı, geleneksel sosyal yapının sağlıklı bir biçimde sorgulanmaksızın benimsenmesi, bazı insanlardaki liderlik hırsı bu sebeplerin başında gelmektedir (M. Ebû Zehre, s. 7-10). Mezheplerin ortaya çıkışını hazırlayan başlıca faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür: a) **Nasların Özelliği.** İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'te zarûriyyât-ı dîniyye denilen ana ilkeler genel hatlarıyla anlaşılır olmakla birlikte bunların ayrıntılarıyla ilgili hususlar naslarda açık biçimde yer almamıştır. Bizzat Kur'an'da âyetlerin muhkem ve müteşâbih kısımlarına ayrıldığı, müteşâbihlerin ancak ilimle derinlik kazanmış kimselerce anlaşılabilceği ifade edilmiş (Âl-i İmrân 3/7), hangi âyetlerin muhkem, hangilerinin müteşâbih olduğu belirtilmemiştir. Meselâ Allah'a "el" (el-Feth 48/10), "yüz" (el-Bakara 2/115), "arş" (Tâhâ 20/5), "gelme" (el-Fecr 89/22) gibi sıfatlar izâfe eden âyetlerin; cennet, cehennem, sırat, mizan vb. mahiyeti bilinmeyen âhiret hayatıyla ilgili hususların ve bazı sûrelerin başındaki hurûf-ı mukattaanın te'vil edilmesi bir kısım âlimlerce uygun görülmezken bazıları bunların te'vile tâbi tutulabileceğini düşünmüştür. İlk dönemlerden itibaren Selefiyye ve ehl-i hadîs, Müşebbihe ve Mücessime, daha sonra halef diye anılan kelâmcıların ortaya çıkmasında bu husus önemli âmillerden birini teşkil etmiştir.

b) **Kader Problemi.** Dünyada ve âhirette sorumluluk yükleyen fiillerle doğru dan alâkalı olması bakımından kader meselesi daha Hulefâ-yi Râşidîn döneminde konuşulmaya başlanmış, kendilerine yöneltilen sorular üzerine Hz. Ömer ve Hz. Ali kaderle ilgili bazı görüşler beyan etmiştir. Ashap devrinde meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar kader konusunu gündeme getirmiş, Cemal ve Sıffin savaşlarının ardından birçok kimse bu savaşların kaderle ilgisi etrafında tartışmalara girmiştir. Sonraki yıllarda Emevîler'in, âdil olmayan icraatlarını meşrulaştırmak amacıyla kader inancını cebir anlayışı doğrultusunda yorumlaması meseleye siyasî bir boyut kazandırmış, böylece konu çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Bu tartışmalarda isimleri öne çıkan Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkı gibi şahıslarla teması bulunan hareket Kaderiyye fırkasının teşekkülüne sebep olmuştur. Diğer taraftan Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân cebre dayanan görüşler ortaya koyarak taraftar toplamış ve Cehmiyye fırkasının doğmasına yol açmıştır. İç ihtilâflar, siyasî âmiller, müslümanların yahudi ve hristiyan teolojisiyle karşılaşması gibi faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan kader meselesi bazı itikadî fırkaların doğuşuna zemin hazırlamış ve hemen bütün fırkaların görüş belirttiği önemli bir problem olma niteliğini daima korumuştur.

c) **Siyasî Sebepler.** Şehristânî, eserinin mukaddimesinde İslâm'da uğrunda kılıçların çekildiği en büyük ihtilâf konusunun hilâfet olduğuna işaret ederken (*el-Milel ve'n-nihâl*, I, 13) şarkiyatçılar da fırkaların teşekkülünde siyasî sebeplerin ayrı bir yer tuttuğunu belirtir. Resûl-i Ekrem'in vefatından hemen sonra yapılan toplantıda Hz. Ebû Bekir halife seçilmiştir. Ancak bu husus Sa'd b. Ubâde'nin halifelik adaylığını destekleyen ensar, Resûlullah'ın cenaze işleri dolayısıyla toplantıda bulunamayan Hz. Ali'nin halife seçilmesini isteyen Hâşimîler, Hz. Ebû Bekir'in halifeliğini gerçekleştiren muhacirler ve mevcut adaylardan hiçbirini benimsemeyip tarafsız kalanlar olmak üzere ashabın dört gruba ayrılmasını önleyememiştir. Öte yandan Hz. Osman döneminin ikinci yarısından itibaren çeşitli sebeplerle ortaya çıkan siyasî kargaşa genişleyerek halifenin şehid edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olaylar, siyasî gaye ve anlayışlara dayalı birtakım grupların doğmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu gruplar, siyasî düşüncelerini temellen-

dirmek yahut siyasî amaçlarının arkasındaki hedeflerini örtmek için dinî naslara dayanmaktan geri kalmamıştır. Nitekim Hz. Ali'nin saflarında yer alırken Sıffin Savaşı'ndaki tahkim uygulamasına rıza göstermeyip Harûrâ'ya çekilen grup ilk fırka niteliği taşıyan Hâricîler'in doğmasına yol açmıştır. Aynı şekilde hilâfet tartışmalarında Hz. Ali yanlısı olanlar zaman içinde gelişen siyasî hadiselerle bağlı olarak zümrelere ayrılmış, hilâfetin Ali ve çocuklarının hakkı olduğu görüşü etrafında birleşen, fakat ayrıntıda birbirinden ayrılan birçok tâli fırka meydana gelmiştir. Siyasî sebepler Hâricîlik ve Şiilik gibi iki ana fırkanın teşekkülüne yol açtığı gibi öteki gruplaşma faaliyetlerinde de önemli rol oynamıştır.

d) **Kabile Asabiyeti.** Kökü eskilere uzanan ve Câhiliye devrinde ileri safhalarda bulunan soy ve kabile asabiyeti, her ne kadar İslâm'ın takvâya dayalı üstünlük ilkesiyle önlenmiş (el-Hucurât 49/13) ve Hz. Peygamber zamanında pek görülmemişse de onun vefatının ardından tekrar ortaya çıkmış, birçok ihtilâf, siyasî faaliyet ve fırkalaşmada âmillerden biri olmuştur. Hz. Osman'ın akrabalarını önemli görevlere getirmesi öteden beri devam eden Hâşimî-Emevî çekişmesini yeniden canlandırmış ve isyancıların başlıca şikâyet konularından birini teşkil etmiştir. Hâşimîler'den olan Hz. Ali'nin hilâfete gelmesi üzerine valilikten azledilen Emevîler'den Muâviye b. Ebû Süfyan, Hz. Osman'ın şehid edilmesine ilgisiz kaldığı ve isyancıları ordusunda barındırdığı gerekçesiyle Hz. Ali'ye biat etmemiş ve neticede Sıffin Savaşı meydana gelmiştir. Aynı şekilde Mudar ile Rebîa kabileleri arasında geçmişteki büyük mücadeleler Mudar'ın Hz. Ali'nin saflarında yer almasında, Rebîa'nın da Ali'nin ordusundan ayrı- lıp Hâricîler'e katılmasında etkili olmuştur.

e) **Sosyokültürel Sebepler.** Hz. Peygamber döneminden itibaren yayılmaya başlayan İslâm dini yahudi, hristiyan ve Mecûsiler tarafından da benimsenmiştir. İhtidâ hareketlerine, fetih faaliyetlerine ve siyasî hâkimiyete bağlı olarak İslâmiyet Suriye, Filistin, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Horasan, Türkistan, Kafkaslar ve Hindistan'a kadar geniş bir sahaya ulaşmış, bu süreç içinde birçok farklı din mensubu İslâmiyet'i benimsemiştir. Eski inançlarını bırakıp İslâm'a giren insanların bir kısmı yeni dinin temel esaslarını kısa zamanda kabul

ederken bir kısmı bunu uzun bir zaman-
da özümseyebilmiş, bazıları da gerçek-
ten inanmadığı halde inanmış gibi görü-
nerek intikam almak için çeşitli hesaplar
içine girmiştir. İslâm'ı benimseyenler de
yeni inanç ve düşüncelerini eski inanç ve
geleneklerinin etkisinde kalarak oluşturma-
ya çalışmış, sonuçta bu sebepler de
bazı fırkaların oluşmasına yol açmıştır.

Tarihçe. Resûl-i Ekrem zamanında
müslümanlar iman alanında ve sosyal
hayatta ittifak sağlamayı başarmışken
onun ölüm hastalığı sırasında meydana
gelen ve kaynaklara "kırtâs olayı" diye ge-
çen hadise mezheplerin teşekkülü esna-
sında farklı şekillerde yorumlanmıştır.
Resûlullah, hastalığının şiddetlendiği bir
sırada kâğıt ve kalem getirilip söyleye-
ceklerinin kaydedilmesini istemişti. Hz.
Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sa-
hâbîler buna gerek olmadığını, Resûlul-
lah'ın, rahatsızlığının şiddetlenmesi yü-
zünden böyle bir talepte bulunduğunu,
Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünneti-
nin kendilerine yeteceğini söylemiş, bazı-
ları ise aksi kanaat belirtmiş, bunun üze-
rine Resûl-i Ekrem, yanında tartışmalarını
söyleyerek kendisini yalnız bırakma-
larını bildirmiştir (Buhârî, "İlim", 39;
Müslim, "Vaşiyye", 22). Bu olay kaynak-
larda farklı şekillerde nakledilmiştir. Şii
grupları, "Eğer isteği yerine getirilseydi
Hz. Peygamber kendisinden sonra Ali'nin
imam olması hususunu yazdıracaktı"
derken sahâbîlerin ve diğer müslüman-
ların çoğunluğu, dinin tamamlandığını
ifade eden âyetle (el-Mâide 5/3) istidlâl
ederek gereken her şeyin tebliğ edildiğini,
Resûl-i Ekrem'in tartışma dolayısıyla
vazgeçtiği tavsiyenin dinin özüyle ilgili
olamayacağını, aksi halde onun hiçbir engel
tanımadan bunu ümmetine mutlaka
tebliğ edeceğini belirtmiştir (Fığlalı, *İmâ-
miyye Şiâsi*, s. 17-22). Hz. Peygamber'den
sonra meydana gelen ilk önemli ihtilâf
şüphesiz ki hilâfete dair tartışmadır.
Resûlullah'ın vefat ettiğini öğrenen en-
sardan bazı kimseler, Benî Saîde çarda-
ğında Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubâ-
de'ye biat etmek üzere toplanmışlardı.
Durumdan haberdar olan Ebû Bekir,
Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın top-
lantıya gelmesiyle olayın seyri değişmiş,
neticede Ebû Bekir'e biat edilmiştir. Gö-
rüşmelere katılamayan Hz. Ali başta ol-
mak üzere Hâşimîler de Hz. Ebû Bekir'in
hilâfetine meşrûluğunu onaylamıştır. Bu
devreden itibaren fırkaların teşekkül et-
tiği döneme kadar fikrî ve siyasî konularla
ilgili ihtilâflar ortaya çıkmaya devam

etmiştir (geniş bilgi için bk. Şehristânî, I,
13-26). İhtilâflarla bağlantılı olarak mez-
heplerin tarihçesini iki başlık altında ele
almak mümkündür.

a) *Siyasî Mezhepler.* İlk siyasî mezhep
Hâricîlik'tir. Hz. Ali, Halife Osman'ın kâ-
tillerini bulup bir an önce cezalandırma-
dığı gerekçesiyle kendisine biat etmeyen
Muâviye'ye karşı Siffin'de giriştiği hare-
kâtta galip gelmek üzereyken Muâviye or-
dusunun mızrakların ucuna Kur'an sayfala-
rını takıp karşı tarafı Allah'ın kitabının
hakemliğine çağırması üzerine (10 Safer
37 / 28 Temmuz 657) mesele hakemlere
havale edilmiştir. Karar askerler arasında
okunmaya başlanınca Temîm kabilesine
mensup bazı kişiler, "Hüküm ancak Al-
lah'a aittir" sloganıyla uygulamaya karşı
çıkışmış, anlaşmayı bozması için Hz. Ali'ye
başvurmuş, onu ikna edemeyince Harû-
râ'ya çekilmiştir. Sayıları 12.000 dolayın-
da olan bu grup kendi aralarında bir
imam seçmiş, zamanla fikirlerini geliştirmiş-
tir. Sosyal tabakaları bakımından değişimleri
benimsemeye ve dinin özünü kavramaya
yatkın olmayan, bu sebeple dinin zâhirine
sıkı sıkıya bağlı bulunan bu grup uzlaşma
çabalarına karşı olumsuz tutum sergilemiş,
giderek daha da sertleşmiş, Hz. Osman'ı ve
Ali'yi tekfir edip görüşlerini benimsemeyenleri
öldürmeye başlamıştır. Emevîler döneminde
Kûfe ve Basra'da sık sık baş kaldıran, etrafa
korku salan ve her defasında sert takibe
mâruz kalan Hâricîler siyasî faaliyetlerinden
vazgeçmemiş, 102 (720-21) yılından itibaren
Kuzey Afrika'da yirmi yıl süreyle isyanlarını
sürdürmüşlerdir. Abbâsîler devrinin ilk
yıllarında değişik kollara ayrılan fırka,
özellikle Irak ve dolayları ile Kuzey Afrika'da
yayılma imkânı bularak isyan hareketlerini
geliştirmiştir. İbâziyye kolu Tâhert'te Rûstemîler
Devleti'ni kurmuş, Sicilmâse civarında Sufri
Midrârîler bazı başarılar elde etmiştir. Zaman
içinde İbâziyye Libya ve Tunus'ta geçici hükû-
metler oluşturmuş, bunların Uman'da kurduğu
idare günümüze kadar gelmiştir.

Diğer bir siyasî mezhep Şiâ'dır. Hz. Ali'nin,
sonuçsuz kalan tahkîm olayı ve Hâricîler'le
mücadelenin ardından Kûfe'de bir Hâricî
tarafından şehid edilmesi üzerine taraftarları
oğlu Hasan'a biat etmişse de Hasan Muâviye
ile anlaşıp hilâfetten feragat etmiş, böylece
Muâviye İslâm dünyasının halifesi sıfatıyla
Emevî Devleti'ni kurmuştur (41/661). Muâviye
ölümüne yakın günlerde oğlu Yezîd'i halife olarak

belirlenmiş, ancak bu, tepkilere yol açmış-
tır. Yezîd'e biat etmemekte direnen Hz.
Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi (10
Muharrem 61 / 10 Ekim 680) gelişen mü-
cadelelerin en önemli sebeplerden birini
oluşturmuştur. Tewvâbîn hareketi başa-
rısızlıkla sonuçlanınca Hüseyin'in kâtille-
rinden intikam almak için onun oğlu Mu-
hammed b. Hanefiyye'nin imamlığını ve
mehdîliğini ileri süren Muhtâr es-Sekafi
ortaya çıkmıştır. Hz. Osman döneminin
ikinci yarısından itibaren başlayarak Ker-
belâ Vak'ası'na kadar devam eden karış-
ıklıklar, zaman içinde hilâfetin Hz. Ali'ye
ve çocuklarına ait olduğu fikri etrafında
birleşen birbirinden kopuk fırkaların doğ-
masına yol açmıştır. Genel bir adlandırma
ile Şiâ diye anılan bu topluluklar mezhep-
ler tarihi müelliflerince Keysânîyye, Zey-
diyye, İsmâiliyye, İmâmîyye ve Gâliyye
gruplarına ayrılmıştır (Şehristânî, I, 145;
krş. Eş'arî, I, 65).

Ağırlıklı görüşe göre ismini Ebû Amre
Keysân'dan alan Keysânîyye, Muhammed
b. Hanefiyye'nin imam ve mehdî olduğu-
nu iddia eden ilk aşırı Şîî grubudur. Yer
yer tenâsüh, hulûl ve rec'at gibi aşırı
inançları benimseyen fırka Muhtârîyye,
Hâşimîyye, Kerbiyye, Rizâmîyye gibi
kollara ayrılmış, II. (VIII.) yüzyılın orta-
larından itibaren kaybolmaya başlamış,
yaklaşık bir asır sonra da tarihe karış-
mıştır.

Zeydiyye, Zeyd b. Zeynelâbidîn ile oğlu
Yahyâ'nın imâmetini benimseyenlerdir.
Emevîler'e karşı 122 (740) yılında Kûfe'de
ayaklanan Zeyd, taraftarlarının kendisi-
ni yalnız bırakması yüzünden başarıya
ulaşamamış ve öldürülmüştür. Hz. Pey-
gamber'in imam olarak Ali'yi ismen de-
ğil vasfen bildirdiğini, daha faziletli var-
ken faziletli kimsenin hilâfetine de ge-
çerli olduğunu, bu bakımdan Hz. Ebû Be-
kir'le Ömer'in hilâfetine ittifakla meşrû
sayıldığını kabul eden Zeydiyye mutedil
fikirleriyle Ehl-i sünnet'e en yakın mez-
heptir. Cârûdiyye, Süleymânîyye (Cerîriyye)
ve Bütriyye gibi gruplara ayrılan Zeydî-
ler (Abdülkâhir el-Bağdâdî, s. 30-38) uzun-
ca bir süre dağınık halde kalmış, Abbâsî
yönetiminin zayıflamasından yararlanarak
Taberistan'da ve Yemen'de devletler
kurmuştur. Taberistan Zeydîleri varlığını
305 (917-18) yılına kadar sürdürmüş,
Yemen Zeydliği ise günümüze kadar devam
etmiştir.

Bâtîni ve gâli gruplar içinde mütalaa
edilen İsmâiliyye, Ca'fer es-Sâdık'ın ölü-
münün ardından imâmetin büyük oğlu

İsmâîl'e ve ondan oğlu Muhammed'e geçtiğini kabul eder. Harekete yön veren Meymûn el-Kaddâh ile oğlu Abdullah, Ortadoğu'nun eski dinlerinden ve Yeni Eflâtuncu felsefeden derledikleri unsurlarla fırkayı İslâmî anlayıştan uzak, bâtınî bir karaktere sokmuşlardır. Fırka gizli ve sistemli bir yayılma hareketi gerçekleştirmiştir. Küfe, Basra, Yemen, Bahreyn, İran ve Kuzey Afrika'da önemli ölçüde taraftar toplamış, Bahreyn'de Karmatî hareketiyle büyük siyasî başarılar elde etmiş, Mısır'da 297 (910) yılında Fâtımî Devleti'ni kurmuş, daha sonra Nizâriyye ve Müsta'liyye kollarına ayrılmıştır. Günümüzde İsmâiliyye'nin İran, Afganistan ve Hindistan'dan başka yirmiden fazla ülkede mensubu bulunmaktadır.

Şîa'nın en büyük kolunu teşkil eden İmâmîyye, Hz. Ali ve neslinin meşrû imam sayılması gerektiğine inandığı için bu isimle anılır. Birtakım kollara ayrılan bu grup içinde imam sayısını on iki ile sınırlayan İsnâaşeriyye zamanla bütün Şîîliği temsil eder hale gelmiştir. Özellikle Büveyhîler devrinde akîdelerini serbestçe yazma ve yayma imkânı bulan, Selçuklular döneminde takıyyeye dayalı bir siyaset izleyen, İlhanlılar devrinde inişli çıkışlı bir seyir takip eden fırka, Safevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte (1501) yeniden hâkim konuma gelmiştir. Irak'ta ortaya çıkıp gelişmesine rağmen İran'da büyük destek gören Şîa, Safevîler'den sonra Avşarlar, Kaçarlar ve Pehlevîler zamanında değişik şekillerde hayatîyetini sürdürmüş, 1979 yılında Humeyni'nin önderliğinde iktidarı ele geçirmiştir. Fırka bugün İran'ın resmî mezhebi hüviyetindedir. Bunların dışında daha çok Şîa ile ilişkili Nusayrîlik ve Dürzîlik gibi gâli-bâtınî fırkalar da bulunmaktadır.

b) **İtikadî Mezhepler.** İslâm tarihinde fikrî ve itikadî sebeplerle ortaya çıkan fırkalar mezhepler tarihi kaynaklarında farklı biçimde sıralanmıştır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî itikadî mezhepleri Havâric, Şîa, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmmie, Ashâbû'l-hadîs ve Küllâbiyye (*Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 65); Abdülkâhir el-Bağdâdî Kaderiyye-Mu'tezile, Mürcie, Neccâriyye, Cehmiyye, Bekriyye, Dırâriyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe (*el-Fark*, s. 114-230); Şehristânî Kaderiyye ve Sıfâtiyye (*el-Milel ve'n-nihâl*, I, 6) olarak zikretmektedir. Bunun yanında yakın zamanlarda ortaya çıkan Vehhâbiyye ve Kâdiyâniyye gibi hareketler de dikkate alındığında bunları ilk dö-

nem fırkaları ve yakın dönem fırkaları diye ikiye ayırmak da mümkündür.

İlk Dönem Fırkaları. Bu fırkalardan ilki Kaderiyye'dir. Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasî karışıklıklar, Cemal ve Sıffin savaşlarının sonuçları, Emevîler'in bazı kötü uygulamalarını kadere yüklemeleri gibi sebeplerle Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşki'nin önderliğinde iradî fiillerin kadere yüklenemeyeceği düşüncesi etrafında bir hareket başlamış ve II. (VIII.) yüzyılın ortalarına doğru paralel görüşlere sahip olan Mu'tezile ile birleşmiştir.

Klasik kaynaklarda ve modern çalışmalarda ortaya çıkışı farklı şekilde değerlendirilen Mu'tezile yaygın kanaate göre Vâsil b. Atâ'nın, büyük günah işleyen kimsenin mümin veya kâfir olmayıp imanla küfür arasında bir menzilede kalacağını söyleyerek Hasan-ı Basrî'nin ders meclisini terketmesinin ardından kendisine ve taraftarlarına "Mu'tezile" (ayrılanlar) ismi verilmiştir. Hareketin ilk ortaya çıkışı ve bu ismin verilmesiyle kitlelere İslâm'ın anlatılması ve gelişen siyasî olayların İslâm inançları açısından değerlendirilmesinin yapılması gerekmiş, Vâsil'dan sonra Amr b. Ubeyd'in önderliğinde fikrî zümreleşme başlamıştır. Önce Basra'da vücut bulan hareket giderek gelişmiş, Bağdat'ta taraftar bulmuş, Basra ekolüne mensup Nazzâm ve Câhiz gibi âlimlerle Bağdat ekolüne mensup Bîşr b. Mu'temir, Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ca'fer b. Harb gibi âlimlerin de etkisiyle Suriye, Irak, Mısır, İsfahan, Cürcân, Horasan gibi yerlerde yayılmıştır. Kendilerine "ehlül'-adl ve't-tevhîd" adını veren fırka mensupları temel İslâm inançlarını aklî yönden temellendirme işini öne çıkarmış, İslâm düşüncesinin gelişmesine önemli katkılarda bulunarak Sünnî kelâmının doğmasında vesile olmuştur. Abbâsîler'den Me'mûn, Mu'tasım-Billâh ve Vâsiḳ-Billâh devirlerinde en parlak dönemini yaşamış, Mutevekkil-Alellah zamanında gözden düşmüş, IV. (X.) yüzyılda Şîa ile temasa geçerek tekrar nüfuz kazanıp Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yayılmış, bu asrın sonundan itibaren müstakil bir fırka özelliğini kaybetmiş, imâmet konusu hariç fikirleri önemli ölçüde Zeydiyye ve İsnâaşeriyye Şîası'nca benimsenmiştir.

İlk dönemde ortaya çıkan Mürcie, Arap unsurlara dayanan Emevî politikalarına ve katı Hâricî zihniyetine karşı mutedil bir anlayışı benimseyerek gittikçe belirginleşmiş, I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru zümreleşmeye başlamış, Emevîler döne-

minde en büyük desteği Halife Ömer b. Abdülazîz'den görmüştür. Mekke ve Medine'den başlayıp Irak, Şam, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde önemli taraftar bulan fırka bilhassa Belh, Nişâbur, Rey, Herat, Semerkant, Buhara ve Fergana gibi yerlerde ilmî faaliyetler gerçekleştirmiştir. Abbâsîler tarafından Hâricîler ve Şîiler'e karşı desteklenen Mürcie, çok geçmeden bölgede etkili olan Ehl-i sünnet'in Mâtürîdiyye geleneği içinde erimiştir (diğer fırkalarla ilgili olarak bk. Abdülkâhir el-Bağdâdî, s. 204-229).

İlk fikrî hareketlerin görüldüğü ve fırkaların teşekkül ettiği dönemde genellikle İslâm toplumu inanç, ibadet, sosyal hayat ve siyasî konularda beraberlik içindeydi. Bu ana bünyeye mensup âlimlerin bir kısmı önceleri muhalif fırkalar karşısında fikirlerini açıklama ihtiyacını duymuşlardır. II ve III. (VIII-IX.) yüzyıllarda Hasan-ı Basrî, Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler bu çerçevede önemli beyanlarda bulunmuş ve eser telif etmişlerdir. Bunlardan Ahmed b. Hanbel'in öncülüğünde gelişen ve Selefiyye, Eseriyye, Ehl-i hadîs, Sıfâtiyye gibi adlarla anılan grup Kur'an ve Sünnet'e, ashaptan intikal eden esaslara dayanıp ehl-i bid'atı sert bir şekilde eleştirmiştir. Fakat Mu'tezile karşısında Selefi metodu yeterli olmadığını gören âlimler, III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren aynı metodu kullanıp Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye adlarıyla anılan Ehl-i sünnet kelâmını oluşturmuştur. Selefiyye bu iki ekolün gelişmesine paralel olarak büyük ölçüde erimiş, her asırda ancak birkaç âlimle temsil edilebilmiştir. Muteahhir devirde Selefi çizgi Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr ve Şevkânî tarafından sürdürülmüş, Vehhâbîlik hareketiyle birlikte ayrı bir fikrî ve siyasî mecraya girmiştir.

Ebû Hanîfe çizgisinin devamı olarak Mâverâünnehir'de Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin önderliğinde ortaya çıkan Mâtürîdiyye, kısa zamanda ekol haline gelerek Eş'ariyye'ye göre daha az meşhur olmakla birlikte Ehl-i sünnet akîdesini sistemleştirmiş, etkili olduğu bölgelerde Mu'tezile ile ve diğer fırkalarla mücadele etmiştir. Mâtürîdî'nin öğrencilerinden Ebû Ahmed el-İyâzî, Ebû Bekir el-İyâzî ve Rüstüfeğnî vasıtasıyla güçlü bir yapıya kavuşan Mâtürîdiyye başta Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Ūşî, Buharalı Nûreddin es-Sâbûnî, İbnü'l-Hümâm ve Hızır Bey gibi âlimler tarafından kaleme alınan eserlerle ge-

niş bir kitleye Ehl-i sünnet akidesini benimsetmiştir (Topaloğlu, s. 120-134; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, s. 398-408).

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin önderliğinde Suriye-Irak havzasında kurulan Eş'ariyye ekolü çok geçmeden hızla yayılarak itikadî bir mezhep halini almıştır. Eş'arî'den sonra Bâkullânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Şehristânî, Fahreddin er-Râzî, Teftâzânî ve Devvânî gibi âlimler önemli eserler meydana getirmiş ve uzun asırlar etkili olmuştur. Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük devletler Ehl-i sünnet'i gerçek İslâm olarak görüp benimsemiş ve büyük ölçüde onu himaye etmiştir. Bugün de Şîa ile bazı küçük fırkalar hariç İslâm dünyası itikadî bakımdan Ehl-i sünnet anlayışına mensuptur.

Son Dönem Hareketleri. Son devirde ortaya çıkan hareketler arasında mezhebî nitelik taşıyanlar İslâm'la ilişkisi tartışmalı olan Bahâîlik, ayrıca Vehhâbîlik ve Kâdiyânîlik'tir. Bahâîlik, İsnâaşeriyye mezhebi içinde doğan Şeyhîlik ve onun mahsulü olan Bâbîlik hareketinin İran'da Mirza Hüseyin Ali Nûrî tarafından ortaya konan şeklidir. Başlangıçta bazı görüşleri itibariyle İslâm kültürüne dayanmakla birlikte İslâm dairesinden çıktığı kabul edilmektedir. Vehhâbîlik, XVIII. yüzyılda Arabistan'ın Necid bölgesinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın önderliğinde itikadî ve siyasî karakterli bir hareket olarak zuhur etmiştir. Kâdiyânîlik, Mirza Gulâm Ahmed Kâdiyânî tarafından Hint alt kıtasında kurulmuş, vahyin kesilmediğini ileri süren ve Gulâm Ahmed'in hicrî XIV. yüzyılın müceddidi olduğunu savunan bir ekol olup 1914'te düşüncelerinde katılık taraftarı olan Kâdiyân kolu ile daha mütedil olan Lahor koluna ayrılmıştır.

Coğrafya. İtikadî ve siyasî mezhepler farklı coğrafi genişliğe ve farklı ömürlere sahip olarak varlığını sürdürmüştür. IV. (X.) yüzyıldan itibaren Ehl-i sünnet kelâmının kurulması, inanç esaslarının Kur'an ve Sünnet'in yanı sıra akli ilkelerle temellendirilmesi, başta Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar olmak üzere İslâm devletleri tarafından desteklenmesiyle bazı batınî gruplar hariç diğer itikadî mezhepler tarihe intikal etmiştir. Kelâmcılar, fakihler, muhaddisler, dil ve edebiyat âlimleri, kıraat imamı ve müfessirler, müteşerri sûfler, İslâmî fetihlerle meşgul mücahidler ve genel müslüman ahaliden oluşan bu ana yapı (Abdülkâhîr el-Bağdâdî, s. 26) bütün İslâm coğrafyasının hâkim anlayışı niteliğini kazanmış-

tır. Bu anlayışın temel kelâm ekollerinden Selefiyye daha çok Hicaz bölgesinde yayılmıştır. Eş'ariyye Mağrib ülkeleri, Mısır, Suriye, Irak gibi yerlerde, Mâtürîdiyye ise doğduğu Mâverâünnehir ile Orta Asya'da ve Osmanlılar ile birlikte Anadolu ve Balkanlar'da yayılma imkânı bulmuştur. Fıkıhta Hanbelî olanlar genellikle Selefiyye, Mâlikîler'in tamamına yakın kısmı ile Şâfiîler'in büyük ekseriyeti ve Hanefîler'in pek az bir kesimi Eş'ariyye, Hanefîler'in büyük kesimi Mâtürîdiyye mezhebine mensuptur. Müslümanlar içinde Ehl-i sünnet'in oranı bugün % 90'ı aşmaktadır. Buna göre günümüzde 1,5 milyar civarındaki müslüman nüfusun 1 milyar 350-400 milyonunu Sünnîler'in oluşturduğunu söylemek mümkündür.

İbâziyye başta Uman olmak üzere Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir ve Batı Sahrâ'nın çeşitli yerlerinde sınırlı oranda yaşamaktadır. Uman'ın yaklaşık % 40-45'i İbâzî'dir. Zengibar'daki İbâzîler'in son zamanlarda Şâfiî mezhebine geçmesiyle bu nüfusun azaldığı görülmektedir. Mezhep Kuzey Afrika'da Berberî kabileleri arasında yaygınlığını korumaktadır. Günümüzde bütün İbâzîler'in mevcudu 2-3 milyon civarında tahmin edilmektedir (*DİA*, XIX, 260-261).

Zamanımıza kadar gelen en büyük azınlık fırka Şîa olup Irak ve İran'dan başta Azerbaycan, Yemen, Bahreyn gibi bölgelerde varlığını sürdürmektedir. Şîa'nın İslâm nüfusuna oranı % 6-12 arasında değişen bir nisbette gösterilmiştir. İmâmiyye İran'da % 92 (Momen, s. 260), mezhebî gücünü kaybetmiş olmakla birlikte Azerbaycan'da % 70'lik bir nisbeti teşkil etmektedir. Diğer ülkelerdeki oran ise şöyle tahmin edilmektedir: Irak % 57,1; Bahreyn % 54,4; Lübnan % 29,8; Küveyt % 18,8; Pakistan % 14,5; Suudi Arabistan % 2,3; Hindistan % 1,8. Ayrıca buna, Kuzey Afrika'daki 40-50.000 dolayında mezhep mensubu Avrupa ve Amerika'ya göç etmiş kesimi de eklemek gerekir (*DİA*, XXIII, 146).

Eskiden Irak, Taberistan, Deylem ve Yemen'in çeşitli bölgelerine yayılan Zeydiyye bugün sadece Yemen'de bulunmaktadır. 1990 yılında gerçekleşen birleşmeden önce Zeydiyye, Yemen Arap Cumhuriyeti'nin resmî mezhebiydi. Günümüzde Sünnî âlimlerinin etkisi yer yer artmakla birlikte merkezde ve Kuzey Yemen'de mevcudiyetlerini sürdüren Zeydîler'in oranı % 55-60 civarındadır (Balta, s. 385).

İsmâiliyye mensupları Nizârî ve Müsta'î kollarıyla Hindistan'da Bombay, Kalküta, Baroda, Sûret, Ahmedâbâd, Haydarâbâd, Sidhpûr, Dohad, Gucerât; Pakistan'da Karaçi; Afganistan'da Kâbil, Bedahşan; Pamir'in batısında Ruşan; İran'da daha çok Horasan bölgesinde Kâin, Bircend, Mûminâbâd, Nasrâbâd, Mezdâb, Nişâbur ve Dizbâd; Yemen'de Harâz, Havzan gibi yerlerde değişik oranlarda müstakil topluluklar halinde yaşamaktadır. Müsta'î İsmâîlîleri'nin 2, Nizârîler'in 8 milyon dolayında olduğu söylenmektedir (*DİA*, XXIII, 132).

Dürzîlik günümüzde Lübnan, Suriye, Filistin ve Ürdün'de varlığını sürdürmekte olup tahminen 450-500.000 civarında bir nüfusa sahiptir (*a.g.e.*, X, 47). Batınî nitelikli Nusayriyye Suriye, Lübnan ile Türkiye'nin güneyinde mevcuttur. Suriye'de oranları % 7-12 arasında gösterilen mensupları daha çok Lazkiye bölgesinde yaşamaktadır (*E²* [İng.], VIII, 146). Lübnan'daki Nusayrîler çok küçük bir nüfusa sahiptir. Türkiye'de Hatay, Adana ve Tarsus dolaylarında yaşayan bu grubun nüfusunun birkaç yüzbin olduğu tahmin edilmektedir.

Bâtınî ve gâî Şîî fırkaları içinde değerlendirilen İran ve Irak'ın bazı bölgelerindeki Aliyyullahîler'in (Ehl-i Hak) nüfusu hakkında kesin rakamlar vermek güçtür. Bugün daha çok Alevî diye anılan Kızılbaşlar ise Türkiye'de ve bazı bölgelerde oldukça sınırlı oranda Balkanlar'da yaşamaktadır. Kâdiyânîler başta Pakistan olmak üzere yayıldıkları Avrupa, Asya, Pasifik, Amerika ve kısmen Afrika'da kurdukları teşkilâtlara bağlı olarak toplam 2 milyon civarında bir nüfusa sahiptir (*DİA*, XXIV, 139).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "zhb" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "zhb" md.; *Müsned*, III, 120, 145; Dârimî, "Siyer", 75; Buhârî, "İlim", 39; Müslim, "Vaşîyye", 22; İbn Mâce, "Sünen", 1, "Fitnen", 17; Ebû Dâvûd, "Sünen", 1; Tirmizî, "İmân", 18, 38; İbn Kuteybe, *Te'vilü'l muhtelifi'l-hadîs*, Kahire 1326, s. 80-87; Sa'd b. Abdullâh el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-fırak* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, tür.yer.; Hayyât, *el-İntişâr*, tür.yer.; Nevbahtî, *Fıraku's-Sî'a*, Beyrut 1404/1984, s. 17-18, 93, ayrıca bk. tür.yer.; Eş'arî, *Ma'kalâtü'l-İslâmiyyin* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1411/1990, I, 65-66, 167; ayrıca bk. tür.yer.; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 683-687; Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, *et-Tenbîh ve'l-red* (nşr. S. Dederîng), İstanbul 1936, s. 10, ayrıca bk. tür.yer.; Makdîsî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 37-43; Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât* (nşr. İbrâhîm el-Ensârî), [baskı

yeri yok] 1413 (Matbaatü'l-mihr), s. 34-39; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1411/1990, s. 10-11, 26, 28-29, 30-38, 114-230, ayrıca bk. tür.yer.; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeire), II, 265-267; ayrıca bk. tür.yer.; İsferyânî, *et-Tebşîr* (Hûl), s. 13-25, ayrıca bk. tür.yer.; Batıyevsî, *el-İnşâf* (nşr. M. Ridvân ed-Dâye), Dimaşk 1403/1983, s. 33 vd.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed), Beyrut 1410/1990, I, 6, 12-26, 145, 176-201; ayrıca bk. tür.yer.; Neşvân el-Himyerî, *el-Hurû'l-'în* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire 1367/1948, s. 148; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-bîlîs* (nşr. M. Münîr ed-Dimaşkî), Kahire 1368, s. 5-23, 82-85, 90-112; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdât* (Neşâr), tür.yer.; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Lüm'-âtü'l-'itikâd* (nşr. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî: Giriş* içinde), İstanbul 1981, s. 37-38; Ebû Muhammed el-Yemenî, *'Akâ'idü's-selâs ve's-seb'în fırka* (nşr. M. Abdullah el-Gâmidî), Medine 1414, I-II, tür.yer.; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul 1341-43) (haz. Sabri Hizmetli), Ankara 1981, s. 61, 107-108; I. Goldziher, *el-'Akide ve's-şer'at fi'l-İslâm* (trc. M. Yûsuf Mûsâ v.dğr.), Kahire 1946 → Beyrut, ts. (Dârü'r-râidî'l-Arabî), s. 167-222; J. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1960, s. 102-130; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 21-27, 40; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1971, I, 33-34; II, 7-9; J. Montgomery Watt, "The Study of the Development of the Islamic Sects", *Acta Orientalia Neerlandica* (ed. P. W. Pestman), Leiden 1971, s. 82-91; a.mlf., "The Great Community and the Sects", *Theology and Law in Islam* (ed. G. E. von Grunebaum), Wiesbaden 1971, s. 25-36; a.mlf., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, tür.yer.; M. Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire 1394/1974, s. 7-20; S. Wild, "Muslim and Madhab", *Die Islamische Welt Zwischen Mittelalter und Neuzeit* (ed. U. Haarmann – P. Bachmann), Beirut 1979, s. 674-689; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1980, tür.yer.; a.mlf., *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 19-52; a.mlf., *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984, s. 17-22; a.mlf., "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Ankara 1980, s. 115-131; a.mlf., "İbâziyye", *DİA*, XIX, 260-261; a.mlf., "İsnâşeriyye", a.e., XXIII, 146; a.mlf., "Kâdiyânîlik", a.e., XXIV, 139; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî: Giriş*, İstanbul 1981, s. 23-34, 57-61, 97-98, 109-261; L. Gardet, *Les hommes de l'Islam*, Paris 1982, s. 197-216; Mahmûd Şâkir, *Sükkânü'l-'âlemi'l-İslâmî*, Beyrut 1403/1983, s. 25-41; W. Made-lung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985, makale nr. I, s. 233-254; makale nr. II, s. 109-168; makale nr. III, s. 32-39; M. Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, London 1985, s. 260; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, *el-Fırakü'l-kelâmiyye*, Kahire 1986, tür.yer.; J. Strayer, *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, XI, 135-140; Fuad I. Khuri, *Imams and Emirs*, London 1990, s. 27-28, 49-60, 61-96; G. Makdisi, *Religion, Law and Learning in Classical Islam*, Hampshire 1991, s. 37-80; Mahmûd Muhammed Mezrûa, *Târîhu'l-fırakü'l-*

İslâmiyye, Kahire 1412/1991, s. 11-53; Abdül-mün'im el-Hifnî, *Mevsû'atü'l-fırak ve'l-cemâ'ât ve'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire 1413/1993, s. 5-10; Ca'fer Sübhânî, *Buhûş fi'l-milel ve'n-nihâl*, Kum 1413, I, 23-28; P. Balta, *Dünyada İslâm* (trc. Nihal Önel), İstanbul 1994, s. 382-400; Mîsem b. Cenâbî, *'İlmü'l-milel ve'n-nihâl*, [baskı yeri yok] 1994 (Müessesetü'l-İbâl), tür.yer.; İsmâil el-Arabî, *Mu'cemü'l-fırak ve'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Mağrib 1413/1993, s. 9-35; M. Cevâd Meşkûr, *Mevsû'atü'l-fırakü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1415/1995, s. 37-53; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996, s. 29-39, 65-85; a.mlf., *İslâm Düşüncesinde Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, Erzurum 2001, s. 37-85; Murat Ergin, *Siyâsi ve İtikâdî Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyyetinin Rolü* (doktora tezi, 2000), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Sönmez Kutlu, *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 1-18; a.mlf., "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Maturîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâtürîdî ve Maturîdîlik* (haz. Sönmez Kutlu), Ankara 2003, s. 385-432; Anke von Kuegelgen – Ashirbek Muminov, "Mâtürîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları", a.e., s. 259-270; Yûsuf Ziya Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî: "Milel ve Nihâl" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (haz. Murat Memiş), Ankara 2002, s. 197, 200-201; W. Thomson, "The Sects and Islam", *MW*, XXXIX (1949), s. 208-222; Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşumunda Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, Çorum 2003, s. 1-26; Cemil Hakyemez, "İtikâdî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", a.e., II/4 (2003), s. 59-88; D. Gimaret, "al-Milal wa'n-nihâl", *EI*² (İng.), VII, 54-55; H. Halm, "Nuşayriyya", a.e., VIII, 145-148; M. Hashim Kamali, "Madhhab", *ER*, IX, 66-70; Avni İlhan, "Bâtuniyye", *DİA*, V, 191-194; İrfan Abdülhamid, "Cebriyye", a.e., VII, 205-208; Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", a.e., VII, 234-236; Mustafa Öz, "Dürzilik", a.e., X, 39-48; a.mlf. – Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", a.e., XXIII, 128-133; Hamid Algar, "Ehl-i Hak", a.e., X, 513-515; İlyas Üzümlü, "Kızılbaş", a.e., XXV, 546-557.

İLYAS ÜZÜM

Mezheplere Ayrılmanın Dinî Hükümü. İslâmiyet'in tevhid dini şeklinde anılmasının temel sebebi Allah'ın birliği inancı olup bu dine mensup bulunanların sosyal birlik ve beraberliği korumaları da tevhidin bir gereği olarak kabul edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının beşerin selim yaratılışında yer aldığı ifade edildikten sonra müminler dinlerinin bütünlüğünü bozup çeşitli gruplara ayrılmalara hususunda uyarılmıştır (er-Rûm 30/30-32; bk. Mâtürîdî, vr. 564^a). Diğer bir âyetinde Hz. Nûh, İbrâhîm, Mûsâ ve İsâ'nın yanı sıra son peygambere vahyedilen dinin nirengi noktasının tevhid ilkesine bağlı sahih itikada sarılmak ve ayrılığa düş-

memekten ibaret olduğu belirtilmiştir (eş-Şûrâ 42/13).

Kur'an'da insanların tek bir topluluk (ümme-i vâhîde) iken kendilerine açık bilgi ve belgeler geldiği halde daha sonra inanç ayrılığına düştükleri, bunun üzerine Allah'ın yeni yeni peygamberler gönderdiği (el-Bakara 2/213; Yûnus 10/19; el-Mü'minûn 23/52-53), özellikle kitap ehlinin kendilerine yeterli bilgi gelmesine rağmen ihtiras, kıskançlık, zulüm ve aşırı temâyülleri (bağy; bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "bğy" md.) yüzünden gruplara bölünüp hak ve meşruiyet sınırlarını aştıkları, gerçeği gizledikleri ve nefsanî arzular uğruna hidayeti terkettikleri bildirilmiştir (el-Bakara 2/174-176, 253; Âl-i İmrân 3/19; Meryem 19/37-38; ez-Zuhruf 43/63-65; el-Câsiye 45/16-17).

Önceki semavî dinlerin kutsal metnlerinin değişikliğe uğraması, asırlar boyunca ortaya çıkan ihtiyaçlar karşısında bazı hükümlerin yenilenmesinin gerekmesi son vahyin gönderilmesi sonucunu doğurmuştur. Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'e hem vahyi tebliğ etme hem de mensuplarının sosyal birliğini koruma görevini yüklemiştir. Çünkü artık yeni bir vahiy gelmeyecek ve İslâm dinî mensuplarına verilen iyiliği emredip kötülükten vazgeçirme, daima iman alternatifini seçme, iki aşırı uç arasında orta yolu izleme ve bu tutumuyla hakikatin şahitleri konumunda bulunma görevini başka bir ümmet üstlenmeyecektir (el-Bakara 2/134, 141; Âl-i İmrân 3/110). Hz. Peygamber'in ilk İslâm devletini kurduğu Medine döneminde bir yandan sosyal birliğin sağlanıp korunması, öte yandan dinin kaynağını oluşturan vahyin doğru olarak anlaşılması, kitabın âyetlerine samimiyyeyle yaklaşılması konularında büyük gayret sarfettiği bilinmektedir. Onun ensar ile muhâcirîn, ayrıca ensarı oluşturan Evs ile Hazrec arasında birlik ve beraberliği tesis edip sürdürme, içeride münafıklardan, dışarıda yabancı unsurlardan gelebilecek bozguncu hareketleri bertaraf etme yolundaki mücadelelerinin ayrıntıları kaynaklarda yer almaktadır. Âl-i İmrân sûresinin tamamında vahiy ürünü âyetlere samimi şekilde yaklaşma, dinî konularda derin ihtilâflara düşmeme, peygambere itaat etme, Ehl-i kitabın ve diğer grupların tahriklerine kapılmama, eski ve yeni bütün ilâhî vahiylerle inanma, sosyal birliği koruma, savaş vb. sıkıntıların ortaya çıkması halinde sabır, metanet ve bağlılık gösterme gibi birçok emir ve öğüdün yer aldığı görülmektedir.